

Валентина НАДОЛЬСЬКА
Луцьк

ВОЛИНЬ НА ПЕРШИХ ЕТНІЧНИХ КАРТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Фіксації етнічної структури населення українських земель та їх окремих частин на спеціальних картах передували довготривалий процес географічного картографування. Уперше на карті всі українські території були вказані переписувачами “Географії” Клавдія Птолемея (87 – 150 рр.), починаючи з XIII ст. Ці карти були надруковані як Восьма карта Європи (Європейська Сарматія) і Друга карта Азії (Азіатська Сарматія) в ульмських виданнях 1482 та 1486 років і потім входили до всіх 57-ми видань цієї “Географії” аж до 1730 р. включно¹.

Оглядом карти України чи її окремих регіонів, на яких зображалися й деякі господарські об’єкти, в ті часи складалися польськими, литовськими, німецькими, московськими, італійськими, голандськими, французькими авторами. Серед них карта “Magni Ducatus Lithuaniae”, виконана в 1613 році Томасом Маковським на замовлення князя Радзивілла, на якій зображувалися українські землі, що були частиною Великого князівства Литовського перед унією 1569 р. – Підляшшя, Волинь, Київщина².

Заслужують на увагу і праці французького інженера Г.Л. де Боплана, який перебуваючи на службі в польського короля, виконував топографічну зйомку українських земель. Він видав у 1650 р. латинською мовою книгу “Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн”. Боплан вперше в історії світової картографії склав військову топографічну карту “Спеціальний і детальний план України разом з приналежними їй воеводствами, округами і провінціями”. Найбільшою є його велика карта України. Вона була вигравіювана і видана у 1650 – 1653 рр. В.Гондносом в Данцігу на восьми аркушах, а згодом перевидана амстердамським картографом Й.Блавом окремими аркушами (Київщина, Поділля, Брацлавщина, Покуття). Доповнивши її аркушем “Волинь”, цю карту видав французький географ Н.Самсон у Парижі³. Карти Боплана широко використовувалися в наступних картографічних дослідженнях і перевидавалися упродовж XVII ст. і в першій половині XVIII ст. Вперше російською мовою карту України Боплана переклав Д.Бантиш-Каменський (1830 р.).

З кінця XVIII ст. відповідними службами Росії, Австрії, частково й Польщі, виконувалися військово-топографічні зйомки України. Вони були спрямовані на вивчення новопридбаних земель з метою найбільш ефективного використання їх багатств для забезпечення потреб метрополії. Було складено польську і австрійську карту, російську генеральну карту Європейської Росії, на яких зображені українські землі, що перебували в складі цих держав. Названі карти давали лише загальну характеристику природи й господарства певної території.

Запровадження на початку XIX ст. в багатьох країнах Європи регулярних переписів, а також значна активізація етнографічних досліджень, пов’язаних з українським національним відродженням, створили об’єктивні передумови для започаткування у 20-х роках етнічного картографування. Стало можливим детально, буквально за населеними пунктами, картографувати склад людності, визначати абсолютну і відносну вагу окремої національності на певній території.

Першу наукову етнічну характеристику населення всієї території України містила етнічна карта П.Шафарика “Слов’янські землі”. Вона стала підсумком багаторічної невтомної праці видатного словацького і чеського філолога та історика, активного діяча слов’янського національного відродження Павла Шафарика. Важливими джерелами у визначенні етнічних ареалів і меж стали для вченого матеріали перших регулярних переписів населення Австрії в 1818 – 1830 і 1834 – 1846 рр., відомості одержані від багатьох слов’янських етнографів, філологів, географів (О.Бодянського, В.Мацієвського, І.Вагилевича, Я.Головацького, М.Кір’якова та ін.), власні дослідження⁴.

Карта Шафарика дає перше наукове уявлення про межі розселення у Східній Європі українців,

росіян, білорусів, болгар, поляків, чехів, словаків та ін. народів. Диференціація території за різними етносами відображена на ній за допомогою гами кольорів. Всі слов'янські народи позначено одним зеленим кольором. Серед східних слов'ян виділені росіяни (на карті великоруси), українці (на карті малоруси) і білоруси. Відповідно до існуючих реалій карта зафіксувала суцільне поширення на території України, Волині зокрема, українського етносу. Лише на суміжних землях і в Криму виділено кілька ареальних груп інших народів. Вперше на етнічній карті слов'янські території і міста позначено у мовній транскрипції автохтонного населення. Наприклад, бачимо на карті назви таких населених пунктів, як Ковель, Володимир, Луцьк, Ровно, Овруч, Чарторийськ, Корець та ін.

Карта і як доповнення до неї монографія “Слов'янська етнографія” виходила у світ тричі: двічі 1842 р. і 1849 р. Грошова допомога вченому була надана Російською Академією Наук. У 1843 р. “Слов'янська етнографія” в російському перекладі О.Бодяньського разом з картою, яка залишилася неперекладеною, були видані у Москві. Шафарикова праця стала новим словом і в славістиці, і в етнічній картографії.

В ці ж роки до розв'язання проблеми етнічного картографування Російської імперії звернулися і науковці створеного восени 1845 р. Російського Географічного Товариства. Задум підготовки і видання першої етнічної карти країни виник і був реалізований при дієвій підтримці РГТ одним з його керівників – П.І.Кеппенем (активний ініціатор утворення РГТ, він очолив відділення статистики). Вже в квітні 1846 р. Рада Товариства затвердила поданий Кеппенем план видання етнографічної карти Європейської Росії і виділила на це кошти⁵. Кеппен зібрав великі етностатистичні матеріали з усіх губерній Європейської Росії (в тому числі й з Волинської). Дані він отримував від місцевих посадових осіб, краєзнавців, доповнюючи їх офіційними статистичними матеріалами і власними багаторічними спостереженнями. Кеппен відвідав чимало населених пунктів Росії у справах своєї основної служби в поштовому відомстві і в міністерстві державного майна і під час цих поїздок невтомно збирав економічно-статистичні та етнографічні дані.

У чорновому варіанті етнографічна карта була готова вже в 1848 р., випущена у світ у 1851 р. На карті, виданій на чотирьох аркушах, території розселення росіян (на карті – великорусів), українців (на карті – малорусів) і білорусів були залишені нерозфарбованими. До таких територій було віднесене і Волинське Полісся, як регіон переважаючого розселення українців. Місця проживання інших народів, зокрема на Волині євреїв (у містах і містечках губернії), поляків (Ровенському, Луцькому, Житомирському, Володимир-Волинському повітах) були показані досить точно. Карту доповнювали статистичні таблиці чисельності “іногородців” з їх розподілом по губерніях⁶.

Незважаючи на неточність вміщених у них показників, систематизовані автором у таблицях матеріали вперше визначали особливості етнічної структури населення Європейської Росії, а значить України та окремих її регіонів. Так на Волині відображена присутність єврейського і польського етнічних компонентів у переважаючому українському середовищі. В 1852 і 1855 рр. з'явилися друге і третє видання етнографічної карти П.І.Кеппена.

У другій половині ХІХ ст. офіційне етнографічне обстеження західних губерній Російської імперії було організоване царським урядом, який намагався знайти шляхи послаблення польського впливу і католицизму у Західному краї. Для зібрання матеріалів від міністерства внутрішніх справ разом з воєнним міністерством у західні губернії було відряджено по одному штаб-офіцеру генерального штабу із завданням зібрати правдиві і детальні дані про народонаселення за віросповіданням⁷. Опрацювати отриману інформацію було доручено полковнику О.Ріттіху, який і склав атлас населення дев'яти губерній Західного краю за віросповіданням⁸. Атлас був виданий у 1863 р. із пояснювальним текстом російською і французькою мовами.

Автор використав широке коло джерел. Серед них згадуються матеріали церковного обліку (єпархіяльних начальств Департаменту духовних справ), Академії Наук, дані адміністративних розрахунків, дослідження офіцерів генерального штабу (Б.Бобровського, Д.Афанасьєва). Вміщені до атласу карти зафіксували релігійну приналежність населення Західного краю й Волинської губернії як його адміністративної одиниці. Матеріали про віросповідання значною мірою доповнили етнографічну карту Кеппена. Конфесійна приналежність, відіграючи важливу диференціюючу роль, дозволяє в ряді випадків відомості про віросповідання використовувати для визначення національності. Це стосується в першу чергу тих етнічних груп, які дотримуються національних форм релігії (у нашому випадку, наприклад, євреї – іудеї, поляки – католики). Важливим додатком до карт стали детальні таблиці чисельного розподілу населення дев'яти західних губерній за релігійною ознакою (на Волині відмічено майже 80% переважання православних, чисельні групи іудеїв та католиків). Наводилися у атласі й погубернські показники етнічного складу населення (за мовною ознакою).

Роком пізніше у Санкт-Петербурзі побачила світ ще одна наукова робота, яка вирізнялася з-поміж інших поставленим завданням – відтворити об'єктивну картину національних і пов'язаних з ними соціальних відносин, а також структурною побудовою. Праця Р.Ф.Еркерта⁹ містила коротку історію заселення Західної Росії етнічними групами, серед яких дослідник виділив найчисельніші: малорусів, поляків, білорусів, литовців і євреїв. Вміщені п'ять етнічних карт відтворювали представництво названих етносів у західних губерніях імперії. При складанні карт автором була використана різна інтенсивність кольорів та діаграми для відображення густоти населення кожної з національностей. Як і в попередніх виданнях, в атласі Еркерта на території Волині було відзначено абсолютне переважання українців із вкрапленнями польського та єврейського етнічних компонентів. Написана з погляду офіційної історіографії, розвідка Еркерта, разом з тим, містила цікаві дослідницькі матеріали про процеси залюднення українцями, поляками і євреями західного регіону імперії, в тому числі і Волині.

Започатковане з середини XIX ст. етнічне картографування українських земель зафіксувало національну строкатість їх населення при суттєвому чисельному та ареальному переважанні українців. Створені на основі широкої джерельної бази карти П.Шафарика, П.Кеппена, О.Ріттиха, Р.Еркерта тривалий час залишалися основою відомостей про етнічну структуру населення України, її окремих областей. Зберегли вони своє наукове значення і в наш час. Будь-які етнічні, етнографічні та лінгвістичні дослідження в історичному аспекті України в цілому, Волині або ж інших регіонів потребують їх поглибленого використання.

¹Жупанський Я.І., Сухий П.О. Соціально-економічна картографія. – Чернівці, 1996. – С. 9.

²Кришталович У. Карти України XVII – XVIII ст. в архівах і бібліотеках Канади // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. – Львів, 1999. – С. 216.

³Жупанський Я.І. Історія географії в Україні. – Львів, 1998. – С. 34.

⁴Ровенчак І., Симутіна А. Перші етнічні карти українських земель XIX століття // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 24.

⁵Токарев С.А. История русской этнографии. – М., 1966. – С. 218.

⁶Кеппен П.И. Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852. – 40 с.

⁷Батюшков П.Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 282.

⁸Риттих А.Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – СПб., 1863. – 48 с.

⁹Эрkert Р.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом). – СПб., 1864. – 72 с.